

Ουρανία Πολυκανδριώτη

Από τη λογοτεχνική μυθοπλασία στην ιστορική έρευνα Εισαγωγικές παρατηρήσεις¹

Τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια στην Ελλάδα παρατηρούμε τη δημοσίευση μιας πληθώρας ιστορικών ή ιστοριοθέμων μυθιστορημάτων. Η προσφυγή αυτή της λογοτεχνίας στην ιστορία² αφορά όχι μόνο το πρόσφατο παρελθόν (19ος-20ός αι.) αλλά και το πιο μακρινό. Είναι σαφές ότι τα μυθιστορήματα αυτά βασίζονται σε δευτερογενές ιστοριογραφικό υλικό, καθώς όμως και σε πρωτογενές, σε αρχαιακή έρευνα, την οποία συνήθως αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει ο ίδιος ο συγγραφέας.

Τα ερωτήματα που ανακύπτουν από τη διαπλοκή της ιστορίας με τη μυθοπλασιακή πεζογραφική λογοτεχνία είναι πολλά. Ποια είναι τα όρια της μυθοπλασίας και ποια της πραγματικότητας; Με ποιο τρόπο το ιστορικό τεκμήριο μπορεί να αποτελέσει μέρος ενός μυθοπλασιακού υλικού και της λογοτεχνικής αναπαράστασης; Και αντίστροφα, ο ιστορικός του παρόντος μπορεί να αντλεί τεκμηριωτικό υλικό από τα προγενέστερά του ιστορικά ή και ιστορικοφανή μυθιστορήματα; Όπως για παράδειγμα, από τη *Γυφτοπούλα* του Παπαδιαμάντη ή την *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Τερζάκη; Με ποιο τρόπο το παρελθόν μπορεί να σηματοδοτήσει, να ερμηνεύσει το παρόν μέσω της μυθοπλασίας ή και αντίστροφα; Καίριο ερώτημα συνιστά, φυσικά, το συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο που προκαλεί μια ενδεχόμενη εκδοτική πύκνωση των ιστοριογενών λογοτεχνικών έργων σε μια εποχή καθώς και οι λόγοι για τους οποίους οι συγγραφείς των έργων αυτών επιλέγουν να αναφέρονται είτε στο πρόσφατο είτε στο απώτερο παρελθόν. Το κείμενο αυτό δεν συνιστά τίποτε άλλο, παρά μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των ζητημάτων, προκειμένου να τεθεί ένα γενικό πλαίσιο προβληματισμού.

Ιστορία και λογοτεχνία, ιστορικός λόγος από τη μια και μυθοπλασιακός-λογοτεχνικός λόγος από την άλλη, φαίνεται να παραπέμπουν σε έννοιες αντίθετες όπως είναι το πραγματικό και

-
1. Το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε στον Β' Κύκλο Ομιλιών, με θέμα *Συνάντηση ιστορίας και λογοτεχνίας στη σύγχρονη έρευνα*, στο πλαίσιο των Μορφωτικών Εκδηλώσεων «Επιστήμης Κοινωνία» του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (6 Φεβρουαρίου 2018). Το περιεχόμενό του λειτούργησε και ως εισαγωγή σε συζήτηση που ακολούθησε με τον συγγραφέα και Ακαδημαϊκό Θανάση Βαλτινό. Για τον λόγο αυτό, το δεύτερο μέρος του κειμένου είναι κυρίως επικεντρωμένο στο έργο του.
 2. Προκειμένου να τεκμηριωθεί η κοινή αυτή διαπίστωση, θα πρέπει να ελεγχθούν αναλυτικά τα ευπώλητα των βιβλιοπωλείων και οι κατάλογοι των εκδοτικών οίκων. Ο έλεγχος αυτός διενεργείται ήδη για μια μεταγενέστερη και διεξοδικότερη ανάπτυξη της παρούσας μελέτης.

το φανταστικό, το αληθινό και το αληθοφανές. Ο συγγραφέας ενός μυθιστορήματος αφηγείται μια επινοημένη ιστορία με περισσότερη ή λιγότερη αληθοφάνεια ενώ ο ιστορικός αφηγείται ένα συμβάν, ή μια σειρά συμβάντων, έτσι όπως πιστεύει ότι συνέβησαν στην πραγματικότητα. Ο λογοτέχνης ακολουθεί συχνά παράλληλη πορεία με την επιστημονική ιστοριογραφία, αλλά έχει άλλους στόχους, άλλα κριτήρια και άλλη προβληματική. Ο ιστορικός, θεωρητικά, αφηγείται το αληθινό, ενώ ο μυθιστοριογράφος, θεωρητικά πάντα, δεν δεσμεύεται από την ιστορικά τεκμηριωμένη πραγματικότητα, αλλά αφηγείται το επινοημένο, το πλασματικό, στο οποίο μπορεί να εντάξει και την ιστορική πραγματικότητα, αλλά συγχρόνως μπορεί και να την αλλοιώσει, να την παραποιήσει, αναλόγως με τις ανάγκες της αφήγησής του. Έτσι, ενώ η αφήγηση στην ιστορία παρακολουθεί το ιστορικό γίνεσθαι, την εξέλιξη του ιστορικού χρόνου, η αφήγηση στη μυθοπλασία παρακολουθεί την εξέλιξη της πλοκής, ανεξάρτητα από το αν το περιεχόμενο της αναφέρεται σε μεγάλο βαθμό και στην ιστορική πραγματικότητα, πρόσφατη ή πιο απομακρυσμένη χρονικά. Εκ πρώτης όψεως, λοιπόν, η ιστορία και η μυθοπλασία εκπροσωπούν δύο διαμετρικά αντίθετους πόλους που συνδέονται με την όλη «ιδεολογία» του κάθε είδους.

Ωστόσο, ο λόγος της ιστορίας και ο λόγος της μυθοπλασίας έχουν πολύ στενούς δεσμούς συγγένειας που χρονολογούνται ήδη από την Αρχαιότητα.³ Με το θέμα έχει ασχοληθεί εκτενώς ο Paul Ricœur, ο οποίος επισημαίνει ότι οι δεσμοί αυτοί είναι η αφηγηματικότητα, η χρονικότητα και η αναφορικότητα.⁴ Με λίγα λόγια, σύμφωνα με τον Ricœur, τόσο ο λόγος της ιστορίας όσο και της μυθοπλασίας αποτελούν μια αφήγηση, που έχει σημείο εκκίνησης μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή στο παρόν (χρονικότητα) και διατηρούν μια στενή σχέση με την εξωτερική πραγματικότητα την οποία αναπαριστούν ή/και στην οποία αναφέρονται (αναφορικότητα). Η ιστορικότητα, δηλαδή, είναι εγγενές στοιχείο κάθε λογοτεχνικού κειμένου, τόσο στο επίπεδο της αφήγησης («ο κόσμος που ξεδιπλώνεται μέσα σε ένα αφηγηματικό έργο είναι πάντα ένας κόσμος χρονικότητας»)⁵ όσο και στο επίπεδο της δημιουργίας του λογοτεχνικού κειμένου, της θεματικής του ή της πρόσληψής του. Η συνάφεια μεταξύ χρονικότητας και αφηγηματικότητας σε όλες τις τις διαστάσεις έγινε αντικείμενο μελέτης από τον Paul Ricœur, ο οποίος υπογράμμισε τη δομική συνάφεια που υπάρχει μεταξύ ιστοριογραφίας και μυθοπλασιακής αφήγησης και έγραψε ότι «ο χρόνος γίνεται χρόνος ανθρώπινος όταν αρθρώνεται σε αφήγηση».⁶

Κεντρικό διακύβευμα της αφηγηματικής μυθοπλασίας, του μυθιστορήματος, υπήρξε άλλωστε, πάντα, η σχέση που διατηρούσε με την πραγματικότητα. Ο τρόπος διαχείρισης και αναπαράστασης της πραγματικότητας λειτούργησε συχνά στο παρελθόν ως κεντρικό επιχείρημα για την ένταξη ή όχι του μυθιστορήματος στον λογοτεχνικό κανόνα. Την εποχή της νεωτερικότητας, από τον 18ο αιώνα και μετά, το μυθιστόρημα διεκδίκησε μια αξιοπρεπή θέση στον λογοτεχνικό

3. Για το ζήτημα αυτό, δεν μπορούμε παρά να παραπέμψουμε στο εμβληματικό έργο του E. Auerbach, *Mimésis. La représentation de la réalité dans la littérature occidentale*, μτφρ. C. Heim [Collection Tel 14], Paris: Gallimard, 1968 (γερμ. έκδ. 1946). Για μια πιο πρόσφατη προσέγγιση, βλ. F. Hartog, *Croire en l'histoire*, Paris: Flammarion, 2013.

4. Βλ. σχετικά P. Ricœur, *Temps et récit*, 3 τ. [Points], Paris: Seuil, 1983-1985. Επίσης, το θεμελιώδες έργο του *La mémoire, l'histoire, l'oubli*, Paris: Seuil, 2000. Βλ. ειδικότερα τα κεφ. «Phase documentaire: la mémoire archivée», 181-230, και «La représentation historique», 302-369.

5. «Le monde déployé par toute œuvre narrative est toujours un monde temporel», Ricœur, *Temps et récit*, τ. 1: *L'intrigue et le récit historique*, 17.

6. Στο ίδιο.

κανόνα μέσα από τον λόγο της ιστορίας και της αναπαράστασης της πραγματικότητας, της σύγχρονής του κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και της ιστορικής πραγματικότητας του παρελθόντος. Στον ευρωπαϊκό χώρο, τα ψευδο-απομνημονεύματα του 18ου αιώνα και το επιστολικό μυθιστόρημα υιοθέτησαν τις συμβάσεις του αληθινού, του αυθεντικού, μιμήθηκαν δηλαδή το αυθεντικό τεκμήριο, προκειμένου η μυθοπλασία να γίνει αληθοφανής και αποδεκτή από τους σοβαρούς αναγνώστες. Ο αναγνώστης του 18ου ή και του 19ου ακόμα αιώνα γνώριζε ασφαλώς ότι το τέχνασμα του συγγραφέα που εμφανιζόταν ως ένας απλός εκδότης χειρογράφων (απομνημονευμάτων ή επιστολών), που είχαν τυχαία βρεθεί ξεχασμένα σε ένα παλιό συρτάρι, ήταν εγγενές στοιχείο της μυθοπλασίας. Ωστόσο, το τέχνασμα αυτό ήταν απαραίτητο να προβληθεί στο κείμενο, προκειμένου να αποδοθεί η δέουσα αληθοφάνεια στη μυθοπλασία, προκειμένου να τονιστεί ότι η φανταστική ιστορία θα μπορούσε κάλλιστα να είναι και αληθινή και φυσικά προκειμένου να συντελεστεί η πρόσληψη του έργου από το κοινό της εποχής του Διαφωτισμού, της εποχής δηλαδή των μεγάλων κοινωνικών αναπροσαρμογών, του ορθού λόγου και της αμφισβήτησης της θεοκρατίας. Ο 19ος αιώνας ήταν άλλωστε ο αιώνας τόσο της ιστορίας όσο και του μυθιστορήματος: η ιστορία θεομοθετείται, γίνεται διακριτό γνωστικό πεδίο με τη δική του μεθοδολογία· το μυθιστόρημα επιβάλλεται ως κυρίαρχο είδος και αφηγείται την ιστορική πραγματικότητα.⁷

Άλλωστε, το λογοτεχνικό κείμενο δεν είναι σχεδόν ποτέ εντελώς ασύνδετο από την πραγματικότητα, αλλιώς δεν θα ήταν κατανοητό από τον αναγνώστη. Θεωρείται μάλιστα ότι αποτελεί το μέσον που κατ' εξοχήν εξερευνά, αναλύει και ερμηνεύει την πραγματικότητα ή καλύτερα τον άνθρωπο μέσα σε αυτήν την πραγματικότητα. Ωστόσο, αυτό θεωρείται ότι είναι και το προνομιακό πεδίο της ιστορίας. Η ιστορία βασίζεται σε τεκμήρια, σε «παρατηρήσιμα ίχνη του παρελθόντος».⁸ Από την άλλη, το μυθιστόρημα και δη το ιστορικό ή ιστοριοθέμο μυθιστόρημα, χτίζεται κι αυτό πάνω στην υπάρχουσα ιστοριογραφία όπως και στα ίδια τα τεκμήρια.

Η ιστορία δεν είναι μόνον η έρευνα του υλικού αλλά και η αφήγηση, η αναπαράσταση, δηλαδή, του υλικού αυτού μέσα από τον λόγο.⁹ Ό,τι δηλαδή γίνεται και με τη λογοτεχνία. Βασισμένος στα τεκμήρια, ο τρόπος με τον οποίο ο ιστορικός επιλέγει μέσα από το διαθέσιμο υλικό, ο τρόπος με τον οποίο οργανώνει το υλικό αυτό σε μια χρονική αλληλουχία αλλά και σε μια αλληλουχία αιτιότητας,¹⁰ ο τρόπος με τον οποίο το τακτοποιεί σε μια πλοκή, σε μια διαδοχή, ο



Εξώφυλλο από την έκδοση της Πηνελόπης Δέλτα, Παραμύθια και άλλα (1η έκδ. 1915), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 6η έκδ. 1965.

7. Hartog, 165 κ.ε.

8. Βλ. σχετικά Α. Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις, 2007, 94 κ.ε. Για μια πιο σύγχρονη, επιστημολογική προσέγγιση της συνάφειας μεταξύ ιστορικού και μυθιστορηματικού λόγου και των ανθρωπιστικών/κοινωνικών επιστημών, βλ. I. Jablonka, *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*, μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Αθήνα: Πόλις, 2017 (γαλλ. έκδ. 2014).

9. Λιάκος, 59.

10. Στο ίδιο, 93.

τρόπος δηλαδή με τον οποίο συγκροτεί το ιστορικό αφήγημα, αποτελεί ήδη μια ερμηνεία της ιστορίας, με όλη τη σχετικότητα που μπορούμε να προσδώσουμε στην ερμηνεία αυτή.

Αυτού του τύπου οι επιλογές, η οργάνωση του υλικού σε μια αλληλουχία, η αφήγησή του, είναι στοιχεία άμεσα εξαρτημένα από τα πολιτισμικά συμφραζόμενα της κάθε εποχής, από τις τάσεις της ιστορικής επιστήμης, της ιστοριογραφίας, από την ιδιαίτερη προσωπικότητα και τις ικανότητες του ιστορικού. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε λέμε ότι η ιστορία ξαναγράφεται, επαναπροσεγγίζει το παρελθόν μέσα από το βλέμμα και τις ανάγκες του παρόντος και μέσα από την ιδιαίτερη οπτική του κάθε προσώπου που επιχειρεί την ιστορική αφήγηση. Η πραγματικότητα, συνεπώς, που συγκροτείται είναι σχετική και ο τρόπος της παρουσίασής της αντανακλά και προκύπτει από τα δεδομένα της εποχής καθώς και από τα ατομικά δεδομένα του προσώπου που την επιχειρεί. Η σχετικότητα αυτή είναι όμως περιορισμένη, αφού ο ιστορικός υπηρετεί την αλήθεια σεβόμενος ορισμένους κανόνες που προκύπτουν από την υποχρέωσή του για μια πιστή όσο και ερμηνευτική αναπαράσταση του παρελθόντος, στηριγμένος στα τεκμήρια, στα οποία η ιστορική αφήγηση παραπέμπει συνεχώς και αδιαλείπτως. Επίσης, θεωρητικά, ο λόγος της ιστορίας είναι μονοσήμαντος, δεν επιδέχεται δηλαδή πολλαπλές ερμηνείες, δεν επιτρέπει την αμφισημία, την πολυσημία και την υπαινικτικότητα, δεν στηρίζεται στη βιωματικότητα, στη δραματοποίηση και στη συγκινησιακή φόρτιση, όπως συμβαίνει με τον λόγο της λογοτεχνίας.

Στο λογοτεχνικό κείμενο, η χρήση και η ενσωμάτωση ιστορικών τεκμηρίων δεν ακολουθεί κανένα κανόνα. Το υλικό του μυθιστοριογράφου αναπλάθεται ελεύθερα και αλλάζει λειτουργία, ανάλογα με τις προθέσεις του. Τόσο τα ίδια τα τεκμήρια όσο και η απόκρυψή τους, η απομίμησή τους ή και η παραποίησης τους μπορούν να παίξουν έναν ενεργό ρόλο μέσα στο μυθιστόρημα αναβιώνοντας μια εκδοχή του παρελθόντος ή και συχνά αμφισβητώντας την κρατούσα εκδοχή του παρελθόντος. Η δύναμη του ιστορικού γεγονότος, έτσι, παραλλάσσεται και πολλαπλασιάζεται: μακριά από τη θεωρητικά αποστασιοποιημένη ιστοριογραφική αφήγηση, ο αναγνώστης του λογοτεχνικού έργου ταυτίζεται με τα πρόσωπα της ιστορίας, μοιράζεται τις μνήμες τους, γίνεται μάρτυρας των ιστορικών συμβάντων και της ιδιαίτερης ερμηνείας τους, συμμερίζεται τον τρόπο με τον οποίο τα βιώνουν, τα προσλαμβάνουν, τα αφηγούνται. Αν λοιπόν η ιστορία περιγράφει το παρελθόν, το μυθιστόρημα το αναβιώνει με τρόπο δραματικό, σχεδόν θεατρικό. Η γνώση του συλλογικού παρελθόντος αποδομείται, διαμοιράζεται μέσα στην προσωπική εμπειρία του κάθε προσώπου του μυθιστορήματος και γίνεται βίωμα που εκφέρεται από τις ποικίλες αφηγηματικές φωνές του έργου. Μία κεντρική ειδοποιός διαφορά μεταξύ ιστορίας και μυθοπλασίας είναι συνεπώς η δραματοποίηση του υλικού και η βιωματικότητα, το γεγονός δηλαδή ότι τα πρόσωπα του μυθιστορήματος (πλασματικά ή πραγματικά) βιώνουν τα ίδια το ιστορικό γεγονός, το προσλαμβάνουν στο παρόν τους, ζουν μέσα σε αυτό και το φορτίζουν συγκινησιακά και ιδεολογικά.

Η υψηλή αξία του λογοτεχνικού έργου κρίνεται ωστόσο από το αν θα μπορέσει να υπερβεί τον ρόλο του ως φορέα πληροφοριών, από το αν θα υπερβεί το οριοθετημένο πλαίσιο της ιστορικής πραγματικότητας προκειμένου να αποκτήσει και άλλη σημασία, άλλες διαστάσεις και άλλους συμβολισμούς. Η αξία ενός λογοτεχνικού έργου κρίνεται, δηλαδή, και από το αν η πραγματικότητα της ιστορίας κατορθώσει να μετατραπεί σε μύθο, σε σύμβολο, με εμβέλεια μεγαλύτερη από το ίδιο το γεγονός. Από το αν τελικά η προσωπική βίωση της ιστορίας θα μετατραπεί σε κοινή εμπειρία μέσα από τη συμβολοποίησή της.

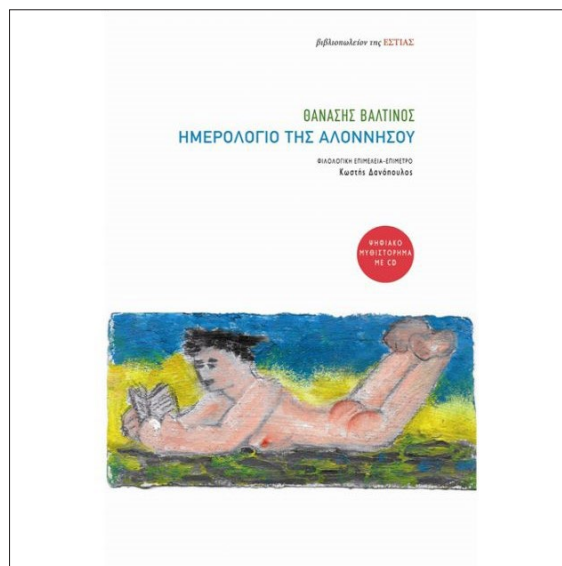
Η λογοτεχνία αποβαίνει έτσι ένα ιδιαίτερα σημαντικό τεκμήριο ιστορίας, της ιστορίας, όμως, έτσι όπως την υφίσταται ο κάθε άνθρωπος, έτσι όπως τη βιώνουν και την ερμηνεύουν οι ατομικές συνειδήσεις σε μια δεδομένη περίοδο. Τελικά, η ιστορική εικόνα αναδύεται σφαιρικά

από τον συνδυασμό των επιμέρους μαρτυριών, από τη συνάρτηση του ατομικού με το συλλογικό, από τη συνάρτηση της ιστορίας με τη λογοτεχνία, γιατί στο κάτω-κάτω της γραφής, είναι τα πρόσωπα που υφίστανται την ιστορία και δρουν μέσα σε αυτήν.

Η ιστορία είναι κτήμα όλων, συνιστά συλλογική μνήμη, χτίζει ταυτότητες. Έτσι, πριν ακόμη το παρελθόν γίνει ιστορικά συγκροτημένος λόγος, έχει ήδη αναπαραχθεί από τη συλλογική μνήμη και τους κοινωνικούς/πολιτισμικούς θεσμούς. Η λογοτεχνία είναι κι αυτή ένας πολιτισμικός θεσμός της κοινωνίας. Στον απόηχο της θεωρίας του Maurice Halbwachs για τη συλλογική και ιστορική μνήμη, και του Paul Ricœur για τη σχέση μνήμης, ιστορίας και ταυτότητας, στόχος θα μπορούσε να είναι να ερμηνεύσουμε ακριβώς τον τρόπο εξοικείωσης της ιστορικής πραγματικότητας από τους μη ειδικούς ιστορικούς, τον τρόπο προβολής της ιστορίας στον δημόσιο χώρο, αλλά και τους τρόπους διεκδίκησης, διαχείρισης και ιδιοποίησης της ιστορίας. Στόχος είναι δηλαδή να μελετήσουμε φαινόμενα συλλογικής και ιστορικής μνήμης, ερμηνεύοντας τη λειτουργία της ιστορίας στην κοινωνία, την απήχυσή της και τις χρήσεις της στη δημόσια σφαίρα, και διερευνώντας τους τρόπους με τους οποίους η λογοτεχνία αφηγείται την ιστορία, παρεμβαίνει στο παρόν, διαπλάθει συνειδήσεις και ιδεολογίες, συγκροτεί συλλογική μνήμη.

Η ιστοριοθέτημη λογοτεχνία συνιστά ένα παράδειγμα δημόσιας χρήσης της ιστορίας, για τον λόγο ότι αποτελεί έναν σημαντικό και εύγλωττο δείκτη για τη δυναμική της ιστορίας στη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνίας και της αυτοσυνειδησίας της. Η ιστορική μνήμη γίνεται μέρος της καθημερινής πραγματικότητας μέσα από τη λογοτεχνία, και το μυθοπλασιακό κείμενο αποβαίνει μάρτυρας της αναζήτησης και της διαμόρφωσης ταυτότητας, ατομικής και συλλογικής, ή ακόμα και αγωνιώδης έκφραση της έλλειψης ή του φόβου της απώλειας πολιτισμικής και εθνικής ταυτότητας. Η ιστορία του παρελθόντος, μυθοποιημένη και εκτεθειμένη στους σύγχρονους και μελλοντικούς αναγνώστες, στο ευρύ δηλαδή κοινό, αποκτά έτσι έναν ενεργό ρόλο στο παρόν, γίνεται το ερμηνευτικό και κριτικό φίλτρο των αναζητήσεων, των προβληματισμών και των αναγκών της σύγχρονης κοινωνίας.

Ο Θανάσης Βαλτινός είναι ίσως ο πιο μοντέρνος από τους μοντέρνους μας συγγραφείς, αφού έχει κατ' επανάληψη διαρρήξει τα όρια των ειδών, με αλληπάλληλους πειραματισμούς και ρηξικέλευθες αφηγηματικές τεχνικές. Μία από τις τελευταίες του τεχνικές, ή καλύτερα «τεχνάσματα», είναι η εισαγωγή μιας μελέτης για το έργο του μέσα στο ίδιο του το έργο, καθώς και η συμπλήρωση του γραπτού κειμένου με ένα cd, με ψηφιοποιημένο δηλαδή ηχητικό υλικό (*Το ημερολόγιο της Αλοννήσου*, 2009 εκτός



Το εξώφυλλο της ψηφιακής έκδοσης με CD του μυθιστορήματος του Θανάση Βαλτινού, Ημερολόγιο της Αλοννήσου, φιλολογ. επιμ.-επίμετρο Κ. Δανόπουλος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2017.

εμπορίου, 2017¹¹). Χρησιμοποιώντας αποκόμματα εφημερίδων, μικρές αγγελίες (*Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*), αποσπασματική γραφή εν είδει σημειώσεων (*Ημερολόγιο 1836-2011*, 2013), αυτοβιογραφικό και ημερολογιακό λόγο (*Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη*, 1972), τον λόγο της ιστορίας με παραπομπές και υποσημειώσεις (*Ο τελευταίος Βαρλάμης*, 2010), ρεαλιστική προφορικότητα της γλώσσας και απόδοση ιδιοματισμών, με στακάτη, δωρική, γραφή, χωρίς πολλά στολίδια και περιττά λόγια, ο Θανάσης Βαλτινός έχει ανανεώσει ριζικά τη νεοελληνική πεζογραφία με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, που όμοιοί τους, τουλάχιστον στο σύνολό τους και στην ποικιλία τους, δύσκολα θα μπορούσαν να βρεθούν άλλοι.

Ο Θανάσης Βαλτινός έχει μιλήσει για την ιστορία σε πολλά από τα έργα του. Αφήνοντας το ιστορικό τεκμήριο να εισβάλει στη μυθοπλασία, έχει και επανάληψη χρησιμοποιήσει στα μυθιστορήματά του αφηγηματικές τεχνικές που παραπέμπουν στην προσωπική προφορική μαρτυρία, ακόμα και στο δημοσιογραφικό τεκμήριο, και λειτουργούν ως εχέγγυα αυθεντικότητας στοιχειοθετώντας ένα πλαίσιο αληθοφάνειας. Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση (που είναι ο λόγος της μαρτυρίας και της αυθεντικότητας), το ημερολόγιο, η χρήση αποκομμάτων από εφημερίδες, που όμως είναι πλασματικά, «πειραγμένα τεκμήρια», όπως λέει ο ίδιος, παραπέμπουν σε μια εντός εισαγωγικών μαρτυρία και σε μια εντός εισαγωγικών τεκμηρίωση. Εντός εισαγωγικών γιατί η τεκμηρίωση αυτή ανατρέπεται από την ίδια τη σύμβαση της μυθοπλασίας, από τα πλασματικά πρόσωπα που εκφέρουν τον λόγο, από τον τρόπο εκφοράς του λόγου αυτού και τη συγκινησιακή φόρτιση, από την αφηγηματική δομή του κειμένου, από τη δραματοποίηση του γεγονότος, από την ίδια τη σύμβαση του μυθιστορήματος ως μυθοπλασιακού κειμένου. Η ανατροπή αυτή, η εντός εισαγωγικών δηλαδή τεκμηρίωση, όμως, και πάλι ανατρέπεται από το ίδιο το ιστορικό γεγονός. Τα ιστορικά γεγονότα (όπως ο Εμφύλιος) ή τα κοινωνικά προβλήματα και οι προσωπικές καταστάσεις (όπως του εκπατρισμένου μετανάστη), δηλαδή οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα του Θανάση Βαλτινού, είναι πραγματικές, με την έννοια ότι παραπέμπουν σε ιστορικές στιγμές, σε γεγονότα ή και καταστάσεις γνωστές στους αναγνώστες και συχνά βιωμένες από αυτούς, είτε άμεσα είτε έμμεσα. Εδώ η προσωπική, η οικογενειακή και η συλλογική μνήμη συναντιούνται και διασταυρώνονται με τη λογοτεχνική αναπαράσταση.

Από την άλλη πάλι, τα κείμενα αυτά δεν μένουν προσηλωμένα στο ιστορικό γεγονός ή στην κοινωνική πραγματικότητα και δεν αντλούν τη βιωσιμότητά τους μόνον από το γεγονός ότι μετέχουν στη συλλογική και προσωπική μνήμη. Τα κείμενα του Θανάση Βαλτινού αντέχουν στον χρόνο, μεταφράζονται και κυκλοφορούν σε πολλές χώρες, όπου η εκάστοτε μνήμη της ιστορίας με τις τραυματικές της εμπειρίες δεν συνιστά ένα κοινό σε όλους πολιτισμικό και ιστορικό υπόβαθρο. Τα κείμενά του αντέχουν στον εκπατρισμό διά μέσου της μετάφρασης γιατί εν τέλει δεν μιλάνε μόνο για το ιστορικό γεγονός αλλά για τη θέση του ατόμου απέναντι στο ιστορικό γεγονός, για τη μοίρα του ανθρώπου, για τις αντοχές και τα κενά της ιδεολογίας, για τη θέση του ατόμου στη συλλογικότητα και την κοινωνία, με δυο λόγια για την υπαρξιακή αγωνία. Προσπαθώντας να εντοπίσουμε μια ενοποιητική γραμμή στο έργο του, θεματικά και τεχνοτροπικά, δεν μπορούμε παρά να σκεφτούμε την τραγικότητα του ανθρώπου στον ρου της

11. Οι αναφορές σε συγκεκριμένα έργα του Θανάση Βαλτινού είναι ενδεικτικές και συνεπώς τα παραδείγματα δεν εξαντλούν το σύνολο του έργου του. Σε κάθε κείμενό του εντοπίζουμε, άλλωστε, στοιχεία και από άλλες κατηγορίες και τρόπους γραφής ή ακόμα και την αναιρέσή τους.

ιστορίας, την τραγικότητα της μοναχικής μοίρας, της ανθρώπινης ζωής. Η ενοποιητική αυτή γραμμή είναι σαν ένα καρφί που μπήγει ο Θανάσης Βαλτινός βαθιά μέχρι το μεδούλι, για να μιλήσει για τη ζωή, τον έρωτα, τον θάνατο, για διαψευσμένες προσδοκίες και ιδεολογίες.

Τα σημαντικά λογοτεχνικά έργα διαβάζονται σε πολλά επίπεδα, που εν τέλει υπερβαίνουν το πραγματολογικό υλικό, το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο που περιγράφουν και συνιστά τη μήτρα της δημιουργίας τους, και αγγίζουν διαχρονικές καταστάσεις, φιλοσοφικές ιδέες και ανθρώπινες ανησυχίες. Οι διαδοχικές αυτές ανατροπές των συμβάσεων αποκαλύπτουν τη σύνθετη διαστρωμάτωση του κειμένου και οδηγούν τον αναγνώστη όχι μόνο σε μια ξεχωριστή εκδοχή του ιστορικού γεγονότος αλλά και σε μια προσωπική εξερεύνηση και προβληματισμό.

Η ιστοριογραφία μπορεί να ανατρέχει σε τέτοια κείμενα; Και αν το κάνει πώς το κάνει; Από όσο γνωρίζουμε, μπορούμε σαφώς να υποστηρίξουμε ότι οι μεγάλοι ιστορικοί είναι πάντα και πολύ διεισδυτικοί αναγνώστες όπως και πολύ καλοί γνώστες της λογοτεχνίας. Ο ιστορικός δεν μπορεί να μην αναζητά τις λεπτές αποχρώσεις των γεγονότων, να μην μελετά τον τρόπο της αναπαράστασής τους από τους λογοτέχνες και τον τρόπο της πρόσληψής τους από τους σύγχρονους και τους παλαιότερους αναγνώστες τους. Όσο ο λογοτέχνης αντλεί από τη συνεχή επαναγραφή και από τις νέες προσεγγίσεις της ιστορίας, τόσο και ο ιστορικός ερμηνεύει την ιστορία και μέσα από τη λογοτεχνική αναπαράστασή της. Τα ιστοριογενή αυτά κείμενα, σε τελευταία ανάλυση, συνιστούν μια ιδιότυπη μαρτυρία, μια εις βάθος παρουσίαση και ερμηνεία του ιστορικού γεγονότος, το ψυχογράφημα μιας εποχής και των ανθρώπων που έζησαν μέσα σε αυτήν.